

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.202>
УДК 930:253:341.81/.83(520)(477.74)“1926/1937”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: imatiash18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>
Scopus ID: 57222486175

УКРАЇНСЬКИЙ ДИПЛОМАТИЧНИЙ АРХІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КОНСУЛЬСТВА ЯПОНІЇ В ОДЕСІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Мета дослідження полягає в з'ясуванні джерельного потенціалу українського Дипломатичного архіву для вивчення особливостей діяльності Консульства Японії в Одесі в міжвоєнний період. Методологія дослідження спирається на принципи науковості, історизму, системності та загальнонаукові і спеціальнонаукові методи, зокрема архівної евристики та джерелознавчої критики. Наукова новизна результатів дослідження полягає в реконструкції української складової джерельної бази діяльності Консульства Японії в Одесі в міжвоєнний період. Висновки: Основний масив документів, пов'язаних із діяльністю японської консульської установи в Одесі в міжвоєнний період, зберігся не в українських архівах. У цей час Україна перебувала в складі СРСР, була позбавлена права на зовнішньополітичну діяльність і взаємодіяла з іноземними представництвами в межах загальносоюзних інструкцій. Нагляд за іноземними представництвами здійснювали радянські спецслужби. У ГДА СБУ відклався відповідний документальний комплекс, у складі якого можна виокремити три тематичні групи: звіти про результати нагляду за очільниками Консульства Японії в Одесі; звіти про результати нагляду за персоналом консульства; копії перехоплених звітів консулів про економічну й соціальну політику СРСР, стан промисловості й сільського господарства. Джерельна база дослідження діяльності Консульства Японії в Одесі ширша за документи спецслужб і є частиною українського Дипломатичного архіву в сегменті українсько-японських відносин. Попри те, що діяльність консульства можна розглядати лише як дипломатичну присутність Японії на території УРСР,

інформація документів свідчить про безпосередні контакти японських дипломатів з українськими державними органами, плани започаткування торговельних відносин саме з УРСР тощо. Документи цієї тематики є також у ЦДАВО України, державних архівах Одеської та Миколаївської областей. Розширенню доступу до документів про діяльність іноземних представництв в Україні та українсько-японські відносини сприятиме створення Дипломатичного е-архіву.

Ключові слова: Український дипломатичний архів, Консульство Японії в Одесі, Сасаки Сейто, Камімура Шін'їці, Шімада Шігеру, Ногучі Яшіо, Танака Бун'їціро.

Iryna Matiash

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: imatiash18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>
Scopus ID: 57222486175

UKRAINIAN DIPLOMATIC ARCHIVE AS A SOURCE OF RESEARCH ON THE ACTIVITIES OF THE JAPANESE CONSULATE IN ODESSA IN THE INTERWAR PERIOD

The purpose of the study is to clarify the source potential of the Ukrainian Diplomatic Archive for studying the specifics of the activities of the Japanese Consulate in Odesa in the interwar period. The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism, systematicity and general scientific and special scientific methods, in particular archival heuristics and source criticism. The scientific novelty of the research results lies in the reconstruction of the Ukrainian component of the source base of the activity of the Japanese consulate in Odesa in the interwar period. Conclusions: The main array of documents related to the activities of the Japanese consular institution in Odesa in the interwar period was not preserved in Ukrainian archives. At that time, Ukraine was part of the USSR, was deprived of the right to engage in foreign policy activities and interacted with foreign missions within the framework of all-Union instructions. Soviet special services also supervised foreign missions. The Branch State Archive of the Security Service of Ukraine holds a relevant documentary complex, which includes three

thematic groups: reports on the results of supervising the heads of the Consulate of Japan in Odesa; reports on the results of supervising consulate staff; copies of intercepted consul reports on the economic and social policy of the USSR, the state of industry and agriculture. The source base for the study of the activities of the Japanese Consulate in Odesa is wider than the documents of the special services and is part of the Ukrainian Diplomatic Archive in the segment of Ukrainian-Japanese relations. Despite the fact that the activity of the consulate can be considered only as a diplomatic presence of Japan on the territory of the Ukrainian SSR, documentary information indicates direct contacts of Japanese diplomats with Ukrainian state bodies, plans to start trade relations with the Ukrainian SSR, etc. Documents on this topic are also in the Central State Archive of Supreme Authorities of Ukraine, state archives of Odesa and Mykolaiv regions. The creation of the Diplomatic e-archive will help expand access to documents about the activities of foreign missions in Ukraine and Ukrainian-Japanese relations.

Keywords: *Ukrainian diplomatic archive, Consulate of Japan in Odessa, Sasaki Seygo, Kamimura Shiniti, Shimada Shigeru, Naguchi Yashio, Tanaka Bunichiro.*

Український Дипломатичний архів є збірним поняттям. Це документи офіційного походження, утворені в результаті діяльності державних органів, що займаються формуванням та забезпеченням реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин, інших органів дипломатичної служби, а також документи особового походження працівників дипломатичної служби, які зберігаються в державних архівах України і приватних колекціях в Україні та за кордоном. Актуальність виявлення, забезпечення збереженості, оцифрування та дослідження таких документів після широкомасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. посилилася, оскільки для «обґрунтування» війни проти Українського народу і всієї світової демократії ідеологи рашизму продукували історичні фейки. Серед них — твердження про відсутність в Україні міжнародних контактів після 1917 р., брак досвіду дипломатичної і консульської служби, відсутність дипломатичної школи. Складовою частиною українського Дипломатичного архіву є документальні масиви, що відклалися в результаті діяльності іноземних дипломатичних та консульських установ, які функціонували на території України в різні періоди. Щодо міжвоєнного часу ця інформація має специфічний характер, оскільки Україна перебувала в складі радянського союзу, а за іноземними консульствами, що діяли в українських містах, здійснювався систематичний нагляд спецслужб. Останніми роками після публікації на підставі документів, виявлених авторкою цієї статті в Галузевому державному

архіві СБУ, нарису про діяльність Консульства Японії в Одесі¹ активувався інтерес українських дослідників до цієї проблеми.

Вагомий внесок у її розроблення належить дніпровській історичній Світлані Павленко, яка ретельно дослідила персоналії японських дипломатів на підставі архівної інформації, що зберігається також у японських архівах (Національному архіві Японії, Дипломатичному архіві МЗС Японії)² і доступна завдяки цифровізації³. Дослідниця також запровадила до наукового обігу спогади Сасаки Сейго й тексти звітів Танака Бун'їчіро в контексті вивчення їхньої консульської діяльності. Згадки про відомий у історіографії факт відвідання військовим аташе посольства Японії у Росії Ашідою Хітоші Києва в липні 1917 р. з метою з'ясування наміру УЦР щодо продовження війни містяться в монографії В. Головченка та В. Солдатенка⁴. При цьому автори справедливо не вбачають ніякого відношення цього візиту до встановлення дипломатичних відносин між УНР і Японською імперією. Японський дипломат недовго перебував у Києві як представник Антанти в межах своїх повноважень і не виявляв підтримки українському визвольному рухові. Оцінки іноземними дипломатами винищення радянською владою українського селянства в 1932–1933 рр. як свідомого цілеспрямованого процесу аналізували Л. Вовчук і С. Корновенко⁵, серед інших згадуючи про Танака Бун'їчіро. У зарубіжній історіографії діяльність консульства в Одесі висвітлювалася в контексті історії дипломатичної служби Японії науковцями та дипломатами, близько знайомими з предметом дослідження на практиці: Дж. Ленсеном⁶, Сумі Сігекі⁷ та ін.

Завдання цієї статті полягає в з'ясуванні джерельного потенціалу українського Дипломатичного архіву для вивчення особливостей діяльності Консульства Японії в Одесі та взаємодії консулів із радянськими органами в міжвоєнний період.

Основний масив документів, пов'язаних із діяльністю японської консульської установи в Одесі в міжвоєнний період (1926–1937 рр.), зберігся не в українських архівах. Проте український Дипломатичний архів має потужний потенціал не лише для реконструкції діяльності Консульства Японії в Одесі, а й для дослідження витоків українсько-японських відносин та інших двосторонніх і багатосторонніх контактів України в різні періоди історії нашої держави. Специфічна група історичних джерел (наглядові справи, архівно-слідчі справи, судові справи) відклася через нагляд за іноземними представництвами радянських спецслужб (ЧК–ДПУ–НКВС) у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Зокрема у ф. 13 «Колекція друкованих видань КГБ УРСР» є агентурна справа нагляду за консульством Японії «Матеріали по Японському консульству в г. Одессе с 1926 г. по 1932 г.» (ф. 418, т. 1,

ч. I–III). Документи, вміщені в ній, мали переважно гриф «Цілком таємно». Вони відображають перебіг стеження за японськими дипломатами. Нагляд проводився окружними відділами ДПУ в Дніпропетровську, Харкові, Києві, Криму, Одесі, Миколаєві, які звітували перед центральним керівництвом. Справа мала назву «Японське консульство» / «Японський консул», а серія маркувалася літерою «К». Це приклад «літерної справи», які заводилися для зберігання відомостей, зібраних органами державної безпеки СРСР. Матеріали фонду розсекречені 25 травня 2009 р. Їхня джерельна цінність полягає в тому, що вони містять звіти агентів спецслужби, які здійснювали зовнішній нагляд за співробітниками консульства, та впроваджених у штати консульства агентів, вказівки керівних органів ЧК–ДПУ–НКВС щодо їхніх дій; перехоплені агентурою консульські звіти, в яких викладено оцінки причин і наслідків Великого Голоду в УРСР, причини переведення столиці УСРР з Києва в Харків і назад, інформацію про стосунки між дипломатами, їхні біографічні відомості, описано напрями діяльності консульської установи. Попри специфічний характер джерел, вони уможливають реконструкцію діяльності консульської установи в окреслений період. Деякі з цих документів опубліковано в сьомому томі багатотомного збірника, підготовленого ГДА СБУ та Інститутом національної пам'яті Польщі⁸. Том містить оцінки японськими консулами продовольчої ситуації на півдні України взимку 1932 р., фрагменти консульських звітів із коментарями про свідоме винищення українського селянства радянською владою під час Голодомору⁹.

Згідно з архівною інформацією, що міститься у фонді, про намір Японії відновити діяльність консульства в Одесі¹⁰ стало відомо на початку травня 1925 р., невдовзі після відкриття Посольства Японської імперії у СРСР у березні. Встановлення дипломатичних відносин Японії зі створенням у грудні 1922 року Союзом Радянських Республік зумовлювалося насамперед економічними інтересами. Понад три роки до того нестача у країні корисних копалин та сировини, що їх потребувала промисловість, спричинили захоплення Японською імперією російських територій Далекого Сходу. Станом на 1922 рік через наступ у регіоні червоної армії та виведення японських військ переговорні позиції змінилися. Перемовини розпочалися з ініціативи відомого політичного діяча, мера Токіо — Шімпея Гото в лютому 1923 р. Однак спершу не мали успіху, зокрема з внутрішніх причин СРСР. Державне утворення радянських республік оголосило відозвою до всіх народів і урядів світу про завершення організаційних формальностей (введення в дію Конституції та початок роботи вищих органів влади й управління) лише 13 липня 1923 р., під час першої сесії ЦВК СРСР. За пів року помер засновник нової держави й голова

РНК СРСР Владімір Ленін. Невдовзі владу в державі зосередив у своїх руках Йосип Сталін. Зацікавленість ділових кіл Японії у економічній співпраці з СРСР, насамперед у сфері риболовства, спонукала до відновлення переговорів. Нормалізувати міждержавні відносини пропонувала також Москва. Переговори розпочалися у травні 1924 р. Їхнім результатом стала підписана 20 січня 1925 р. «Конвенція про основні принципи взаємовідносин між СРСР і Японією» та два протоколи як додатки до неї, ратифікована обома сторонами впродовж наступного місяця. Можливості розвитку торговельно-економічних радянсько-японських відносин відкривала ст. I конвенції, що декларувала встановлення дипломатичних і консульських зносин. Перегляд Риболовної конвенції 1907 р. передбачався в ст. III. До укладання нової Риболовної конвенції сторони мали дотримуватися встановленої 1924 р. практики орендування риболовних ділянок японськими підданими. Важливою домовленістю для Японії була згода радянської сторони на надання японським підданам, компаніям і асоціаціям концесій на експлуатацію сировинних природних багатств на всій території СРСР, що деталізувалося у протоколі «Б». Йшлося також про підготовку договору про торгівлю і мореплавання (ст. IV). Відповідно до протоколу «А» СРСР гарантував надання Японському Уряду «всіх розумних полегшень у виборі підходящих місць і будівель» для Японського посольства і консульств, заснованих на території СРСР.

Першим послом Японії у СРСР став Танака Токіті. Він мав досвід роботи в торгово-економічному департаменті МЗС, працював радником Посольства Японії у США, консулом у Сінгапурі, Гонконзі та Сіетлі, був заступником керівника Торгового бюро при МЗС Японії та ін. Його останньою перед призначенням дипломатичною посадою була посада заступника міністра закордонних справ з інформаційних питань. Скерування до Москви постаті такого рівня свідчило про значення, якого надавала імперія відносинам із радянською країною, та рівень поставлених перед послом завдань. Посол Танака Токіті вручив Вірчу грамоту голові ВЦВК Михаїлу Калініну 15 липня 1925 р., а у вересні скерував Сасакі Сейго до Одеси та Херсона з метою ознайомлення з портами й економічним станом міст. Під час відрядження в Одесі дипломат побував на засіданні Правління Російсько-східної торговельної палати, зустрівся з комерційним директором Чорноморсько-азовської контори Радторгфлоту, дав інтерв'ю газеті «Известия», оглянув порт¹¹. Обговорюючи питання розвитку торговельних відносин, він декларував необхідність налагодженні морського сполучення, яке досі відбувалося «раз на три місяці», та вказував на можливість експортування до Японії з УСРР каустичної соди, льону, конопель, солі, тютюну, інших товарів, а також повідомив про заплановане відкриття в Одесі Консульства Японії.

«Перлина біля моря» мала найбільшу привабливість для «країни сонця, що сходить» насамперед як портове місто. Налагодження регулярного морського шляху з японських портів до Одеси відкривало перспективу активізації торгівлі з країною, про яку в Японії належного уявлення ще не мали. Відтак завдання консульства полягали в налагодженні торговельних зв'язків з радянською стороною та збиранні всебічної інформації про приморський регіон. Такий напрям діяльності консульської установи як захист прав та інтересів японських громадян у місці призначення не був пріоритетним, оскільки на той час в Одесі перебувало не більше, ніж півтора десятка японців¹². Та й ті проживали тимчасово.

В агентурній справі щодо Консульства Японії в Одесі зберіглася інформація практично про всіх очільників установи. На кожного з них заводилася справа-формуляр, в якій збиралися агентурні матеріали, присвоювалися «псевдо» (оперативні назви)¹³. У документах зафіксовано «результати нагляду» та зібрані з різних джерел відомості про ту чи іншу особу, її контактерів. При цьому для агентів і представників спецслужб істотною проблемою складало написання імен та прізвищ японських дипломатів, відтак у документах зустрічаються різні записи одного й того ж прізвища. У першій частині першого тому ф. 418 ГДА СБУ зібрано інформацію про Сасакі Сейго (оперативна назва «Предварительный») як першого очільника консульства. У посольстві він обіймав посаду другого секретаря, не мав вищої освіти й отримав призначення (за офіційною версією) за вислугою років¹⁴. Однак до того його дипломатична кар'єра була доволі тривалою. Вона розпочалася з посади секретаря консульства з торговельних питань у Владивостоку, де він служив секретарем із торговельних питань. У 1907–1909 рр. Сасакі Сейго працював консульським секретарем у Віце-консульстві Японської імперії в Одесі. Консульську установу очолював тоді Наохіко Фукуда¹⁵, а на технічних посадах перебували місцеві мешканці: службовець Михайло Цибулько та покоївка Олександра Ігнатушина¹⁶. За інформацією радянської спецслужби, яка збирала досє про кожного іноземного дипломата й таємно стежила за ними, Сасакі Сейго мав репутацію «хорошого досвідченого розвідника», розумного й хитрого, який користується методом відновлення старих контактів і працює з двійниками. Після закриття японського віце-консульства в Одесі в 1910 р. його перевели в Москву, до новоствореного генерального консульства. Там він працював близько чотирьох років, потому до 1915 р. — в МЗС, на початку 1916 р. був призначений віце-консулом у Чанчуні, обіймав аналогічні посади в Нун'ані (1916–1918 рр.), у Маньчжурії (1918–1920 рр.). Упродовж 1921–1923 рр. очолював консульство у французькому Гаврі в ранзі консула¹⁷, а по завершенні

каденції отримав призначення на посаду консула у Варшаві. Звідти дипломат вирушив до Москви.

Як офіційний представник Японії Сасакі Сейго прибув до Одеси відповідно до виданих 10 грудня 1925 р. уповноважувальних документів 4 січня 1926 р.¹⁸ Перший консульський прийом він планував провести в готелі «Лондонський», неподалік порту, але захворів дорогою і змушений був відкласти його на час лікування. Утім у місті не залишилося жодного японця: всі до моменту можливої зустрічі з консулом виїхали з міста.

Невдовзі до Одеси прибули ще два дипломатичні співробітники консульства. Віце-консулом став співробітник посольства в Москві Камімура Шін'їці, секретарем — Гото Ясуцугу, котрий приїхав з Японії. На другорядну посаду технічного секретаря консульства Сасакі Сейго призначив знайомого з попередньої служби Ліфшиця, що «підтвердило» вказану в зібраній одеськими чекістами оперативній інформації його схильність до відновлення попередніх контактів із метою проведення розвідувальної роботи. За консулом було встановлено нагляд спецслужб.

Після завершення формування штату консульство розташувалося в діловому центрі міста, на початку Приморського бульвару (з 1919 р. носив ім'я одеського анархіста і члена Одеської ради Олександра Фельдмана) в буд № 1¹⁹, зайнявши весь другий поверх. Над ним, на третьому поверсі, працювало Одеське відділення спостереження і зв'язку морських сил Чорного моря. ДПУ висловлювало незадоволення цим фактом, оскільки приміщення консульства мало відповідати умовам зручного ведення зовнішнього спостереження. Більшої уваги спецслужби надали формуванню агентури серед персоналу консульства.

Японський консул у Одесі мав своїм завданням насамперед розвиток торговельних відносин із СРСР та встановлення пароплавного сполучення між портами Осака й Одеса²⁰. З цією метою Сасакі Сейго організував ретельне вивчення всіма співробітниками консульства економічного й суспільно-політичного життя регіону на підставі газетної і журнальної періодики та особистих спостережень. Консульство передплатило практично всю політико-економічну пресу СРСР і УРСР. Консул систематично надсилав до Токіо аналітичні звіти про діяльність Одеського порту та роботу Одеського відділення Української східно-торговельної палати, відкритої з метою розвитку торговельних відносин між УСРР та країнами Сходу. Майже всі звіти перехоплювалися агентами спецслужби, а відтак опинилися у фондах ГДА СБУ. Задля кращого розуміння ідеології комуністів Сасакі Сейго попросив допомоги двох студентів, котрі вивчали політекономію. У спілкуванні з молодими представниками радянської республіки консул намагався знайти відповіді на складні для розуміння людиною іншої цивілізації питання. За їхньою

порадою він студіював «найкращий підручник із політграмоти» — «посібник Бердникова»²¹, де його найбільше цікавили розділи «Радянська влада і державний устрій радянської республіки», «Промисловість», «Земельна і сільськогосподарська політика», «Національне питання». Щоб бути ближче до народу, Сасакі Сейго ходив на базари, часто гуляв берегом моря в напрямку німецької колонії Люстдорф. За можливості намагався розмовляти з місцевими жителями, слухав їхні розмови. Загалом він уважав Одесу «не таким гнітючим містом, як інші міста Росії», «ковтком чистого повітря», «світлим і затишним містечком», а роботу в консульстві — «справді тихою». Йому імпонувало, що «на відміну від далекосхідних російських територій, тут не проживали японці, й було дуже мало взаємодії з іноземними консулами»²². Серед представників консульського корпусу в Сасакі Сейго приязні стосунки склалися з турецьким генконсулом Моніф-беєм.

Документи першої частини першого тому спр. 418 містять, окрім агентурних довідок про стеження за консулом і перехоплених звітів, також документи про стеження за віце-консулом Камімура Шін'іці. Агенти вбачали в його заняттях тенісом підпільну роботу. У їхніх доповідях повідомляється, що секретар консульства скористався своїми навичками тенісиста для знайомства зі співробітниками Індо-європейського телеграфу на підставі спільного захоплення тенісом. В Одесі шанували цей вид спорту, для його розвитку було створено перші тенісні клуби, і відбувалися показові матчі. Віце-консул зав'язував нові контакти на ґрунті гри в лаун-теніс, розширюючи коло свого спілкування.

У березні–квітні 1926 р. Сасакі Сейго активно працював над питанням популяризації японських торговельних можливостей (рекламував японську риболовецьку сітку, вироби японських верфей, організовував ділові візити японських урядовців до Одеси). У травні він виїхав до Стамбула для участі в з'їзді японських послів і консулів Близького Сходу²³. На цьому форумі розглядалося питання про відновлення торгівлі з півднем СРСР. За його результатами в Одесу мали прибути представники пароплавних компаній і торговельних фірм Японії. У приміщенні консульства планувалося заснувати постійну виставку японських товарів²⁴. Передбачалося експонувати товари з урахуванням практичних потреб російського споживача та принципів політики імпорту СРСР. Планувалося, що вже перший японський пароплав Близькосхідного рейсу відвідає Одесу²⁵. Сасакі Сейго повернувся з відрядження 22 травня 1926 р. і незабаром поїхав до Москви. Звіди планував вирушити на кілька місяців в Японію, де мав зробити уряду доповідь за результатами з'їзду в Стамбулі. До Токіо дипломат виїхав у липні для вивчення експортних можливостей, відвідав Осаку, Сідзуоку, Аїті та ін. До Одеси він більше не повернувся

через нове призначення на посаду генерального консула на Сахаліні, в м. Александровську.

До приїзду нового консула консульством керував Камімура Шін'їці. Гото Ясуцугу продовжував виконання обов'язків секретаря. У вересні 1926 р. він здійснив подорож до Києва, Харкова, Ростова та Новоросійська для ознайомлення з радянською промисловістю і вивчення можливості організації торгівлі між Японією і СРСР²⁶. На зворотному шляху дипломат заїхав до Севастополя, Сімферополя і Євпаторії (його цікавив стан військових справ). Його невідступно таємно супроводжували агенти ДПУ, іноді доводячи ситуацію до абсурду. Так агент, який стежив за Гото Ясуцугу, через брак транспорту на шляху з Євпаторії опинився в одному з ним авто. А в Сімферополі отримав від свого попутника-«підопічного» пропозицію зупинитися в одному номері через відсутність вільних номерів. За звітом ДПУ, японський дипломат не розсекретив співробітника радянської спецслужби. Відтак той здійснив спробу вербування віце-консула Камімура Шін'їці, нового сторожа консульства М. Цибулька²⁷. Спроба спершу щодо обох була невдалою, але згодом сторож таки став агентом.

Зміни в персональному складі консульства відбулися з приїздом наприкінці лютого 1927 р. нового очільника. Призначення на цю посаду отримав кар'єрний дипломат Шімада Шігеру. Наглядові документи за консульством періоду його керівництва зібрані в третій частині першого тому ф. 418. Після закінчення 1906 р. престижного Інституту іноземних мов Шімада Шігеру служив у Токіо, де спеціалізувався на русистиці, у консульських установах у Китаї і Росії, а 1909 р. отримав посаду секретаря генконсульства у Владивостоці²⁸. Він брав участь у радянсько-японських переговорах, служив у Омську, Іркутську, Харбіні, на Сахаліні. У радянському посольстві в Токіо вважали японського дипломата прихильним до росіян. 1925 р. і 1926 р. за багаторічну службу його було відзначено двома орденами. До Одеси Шімада Шігеру вирушив з Новосибірську, де від березня 1926 р. виконував обов'язки консула²⁹. Камімура Шін'їці передав йому справи й виїхав до Токіо, а невдовзі був призначений послом у Туреччині, згодом працював у Ізраїлі і написав численні праці з історії японської дипломатії.

Підпорядкований Шімада Шігеру консульський округ на підставі екзекватури НКЗС СРСР № 57/27 від 27 лютого 1927 р.³⁰ було розширено. До нього увійшов, крім Одеси, «Одеський округ СРСР»³¹. В середині квітня відбулася зміна секретаря консульства. На цю посаду з посольства в Москві прибув Ногучі Яшіо. Він володів французькою й англійською мовами, мав досвід дипломатичної роботи в китайському портовому місті Цицигар, на службі характеризувався як порядна, ділова і кмітлива людина³². Гото Ясуцугу на деякий час став віце-консулом³³.

Орієнтований на виконання повноважень у сфері торговельно-економічних відносин та консульських функцій, Шімада Шігеру втім займався і політичними питаннями, представляючи позицію уряду. Йому доводилося коментувати журналістам ставлення Японії до висунутої у травні 1927 р. пропозиції Радянського Союзу щодо підписання договору про ненапад. Японський уряд не прийняв пропозиції, забезпечуючи імперії повну свободу дій. Проти підписання пакту про ненапад із СРСР виступало керівництво японської армії. У генеральному штабі й військовому міністерстві Японії вважали, що війну слід починати якомога раніше, до часу поки СРСР зміцнить свою військову силу. Посол Японії у СРСР Танака Токіті більш помірковано стверджував, що перемовини мають розвиватися поступово, без поспіху, тому говорити про підписання такої угоди зарано. Шімада Шігеру декларував у цьому питанні офіційну позицію. Він не вважав договір із Радянським Союзом про ненапад як дипломатичний акт чимось важливим, оскільки договори можуть мати реальне значення тоді, коли підставою для їх укладання є спільність політичних, економічних і інших інтересів, яких у Японії з СРСР не було³⁴. Побоювання щодо війни СРСР із будь-якою державою він неодноразово називав перебільшеними, але не виключав можливе «втягання» у світову чи європейську війну. Дипломат усвідомлював агресивну сутність радянської зовнішньої політики і схильність до відмови в односторонньому порядку від міжнародних договорів. Його «вельми сприятливе» ставлення до росіян поступово згасало.

Пріоритетне завдання службовців консульства складала підготовка звітів із різних питань. Їхній обсяг зростав у зв'язку з розширенням меж консульського округу відповідно до екзекватури № 63/27 від 26 травня 1927 р. на всю територію УРСР і Кримської АРСР³⁵. До зони спостережень консула входили також Білорусь і Молдова. Матеріал для узагальнень Шімада Шігеру подавали віце-консул і секретар. Так, Ногучі Яшіо збирав у пресі відомості про вступників до вищих навчальних закладів. У виявленій інформації він зауважив, що радянська влада, декларуючи реформу шкільництва, зберегла багато методів і прийомів, від яких давно відмовились у країнах Європи і Північної Америки. Зокрема йшлося про метод читання цілими словами, що застосовується в англійській мові, а в японській зовсім неприйнятний³⁶. Відомості до звіту про економічне становище в Україні, Білорусі, Молдові готував Гото Ясуцугу³⁷. У своїх матеріалах він використовував зокрема відомості, зібрані під час подорожі восени 1926 р. до Києва, Харкова, Ростова та Новоросійська.

Консул особисто збирав інформацію та готував узагальнені звіти й тематичні доповіді за запитами державних органів, промислових підприємств, торговельних організацій, громадських об'єднань. Його доповіді

торкалися антирадянських настроїв в Одесі, озброєння, аварії на Волховбуді, національної політики, ролі приватного капіталу в СРСР та інших проблемних питань. Перехоплений агентами звіт Шімада Шігеру від 4 червня 1927 р. свідчить про репресії, які посилилися у зв'язку з вбивством у Варшаві П. Л. Войкова. Консул повідомляв, що через це вбивство, вибух у Партклубі Ленінградського комуністичного університету, здійснений 7 червня 1927 р. членами білоемігрантської організації Російського загальновійськового союзу, в результаті якого одна людина загинула і 26 зазнало поранень, та загибель 7 червня 1927 р. білоруського чекіста — заступника начальника ДПУ БРСР Й.К. Опанського на залізниці між Ждановичами і Мінськом у червні розстріляно багато членів «контрреволюційної партії» у Києві та Одесі, населення цих міст очікує якихось надзвичайних подій, а влада «звалює все на англійців і проголошує, що буде дотримуватися політики миру»³⁸. На підставі власних спостережень за радянською дійсністю Шімада Шігеру змінював своє ставлення до внутрішньої і зовнішньої політики СРСР. Зокрема його непокоїло тотальне стеження за іноземними дипломатами, необґрунтоване звинувачення їх у шпигунстві, що становило загрозу для їхнього життя. Японський консул вважав, що для іноземних представництв надзвичайно небезпечно користуватися послугами таємних агентів на території СРСР і що слід бути надзвичайно обережним у своїй поведінці, бо радянські органи безпеки з особливою увагою стежать за тими, кого наймають на роботу іноземні представництва, і вербують їх.

Як свідчать звіти про нагляд, у Одесі за трьома японськими дипломатами стежили 11 агентів («Васильєв», «Токієць», «Бухгалтер», «Педагог», «Стара», «Демократ», «Штурман», «Японець», «Артільник», «Кухар», «Мак»), що обіймали технічні посади в консульстві та в будинку консула³⁹. Особи для виконання таких обов'язків добиралися ретельно. Так, викладач залізничної трудової школи В.С. Фоменко («Токієць») був знайомий з Шімада Шігеру з Японії — в 1903 р. він викладав у Токійському університеті, де навчався майбутній консул⁴⁰. О.С. Павличенко («Декоратор»), знаючи захоплення консула живописом, консультував його під час купівлі художніх полотен як член артіль художників і колишній декоратор театру; О.Я. Златоустова («Стара») викладала російську мову дружині Шімада Шігеру⁴¹. Для здобуття інформації застосовувалися різні методи, розуміння суті яких давало шанс убезпечитися і навіть — вижити. Не врахував цієї обставини військовий агент при Японському посольстві в Стамбулі Хасімото. Він їхав через Москву та Київ до Одеси. У вагоні потягу між станціями Казатин–Бірзул у нього викрали документи, розливши на його подушці наркотичну речовину, щоби він заснув. Виїхати з Одеси без документів Хасімото вдалося після втручання консульства: на запит консула йому було надіслано паспорт⁴².

Намагаючись убезпечити себе від впливу ДПУ, Шімада Шігеру та Ногучі Яшіо рідко виходили з консульства, проводячи час за вивченням української і російської літератури, читали радянську і світову пресу, робили тематичні витинки з газет⁴³. Спостерігаючи за життям радянської країни зсередини, Шімада Шігеру з прочитаного розумів, що в Західній Європі лише невелике коло людей має чітке уявлення про умови праці в СРСР, становище сільського господарства, промисловості й торгівлі. Він усвідомлював, що все написане в пресі і книгах є або тенденційною критикою, або свідомим необґрунтованим вихвалюванням, а авторів таких творів або відвертими ворогами СРСР або особами, що захоплюються мріями про соціальне процвітання й бачать у рожевому світлі все, що тут робиться⁴⁴. Консул висловлював упевненість у тому, що в жодній культурній країні спроба запровадити такий державний устрій, як це зробив радянський уряд, не мала би підтримки більшості населення⁴⁵. Він уважав, що керівна партія в СРСР може проводити свої «експерименти» в марксистсько-ленінському дусі лише через ізольованість і відірваність країни від світу, але це все одно рано чи пізно закінчиться. На думку Шімада Шігеру, результати внутрішньої політики радянської влади, що довела до такої зтяжної кризи в Україні, вже починали відображатися на ставленні за кордоном у таких колах, які спершу співчутливо ставилися до марксистів і загалом комуністів⁴⁶. Проте офіційно ці думки Шімада Шігеру не висловлював. З відвідувачами теж дотримувалися вибіркового підходу. Особисто консул приймав лише представників установ, а приватних відвідувачів скеровували через агента НКЗС СРСР у Одесі⁴⁷.

Звіти агентів нагляду свідчать про запровадження консулом нових методів роботи з документацією. Документи консульства, які раніше зберігалися в шухлядах столів, почали зберігати в сейфі⁴⁸. Коли сейф відкривали, двері кімнати зачиняли на ключ. У столах залишали лише витинки з газет і газети. У корзинах для паперів не дозволялося тримати зіпсовані документи. У разі необхідності викинути такий документ, його спалювали. Для цього на столах стояли спеціальні вазочки. Обгортковий папір від пакетів і конверти спалювали в печі, від якої не відходили, поки папір не згорав. Це давало позитивний результат: агенти не могли отримати інформацію про пов'язаних із консульством «підозрілих» осіб. Відтак розвідувальна робота ДПУ не мала істотних результатів⁴⁹.

Спостерігаючи в Одесі за багатонаціональним населенням, Шімада Шігеру повернувся до вивчення єврейського питання та зокрема антисемітизму в СРСР і Україні. Ця проблема його цікавила давно. Під час консульської каденції у Одесі він ретельно стежив за публікаціями в періодиці з цього питання, робив вирізки з газет, збирав статистичні дані про євреїв та єврейське землеробство, випадки проявів антисемітських

настроїв. У звіті від 5 лютого 1928 р. під назвою «Пекучий антисемітизм в Одесі», відправленому міністру закордонних справ Японії Танака Гітти, дипломат зазначав, що місцеве населення демонструє велику неприязнь до 150-тисячної єврейської колонії (яка кількісно складає 36% від 420 тис. осіб). Причину він пояснював тим, що євреї, посідаючи високі посади в радянській владі, займалися контрабандою і шпигунством, перешкоджали роботі державних підприємств, багато євреїв було серед злочинців, до того ж вони постійно висловлювали невдоволення радянськими порядками. Водночас консул повідомив про так званий «біробіджанський проєкт» — плани радянського уряду щодо масового переселення одного мільйона «фізично міцних» євреїв на Далекий Схід⁵⁰. Після завершення підготовки звіту консул не припинив вивчення цього питання, намагався купувати в місцевих книгарнях найновішу літературу. Шімада Шігеру цікавився також поглядами, побутом, характером та релігійними віруваннями єврейського населення⁵¹, проте принципово не наймав на роботу до консульства євреїв.

Дипломат намагався дослідити і сутність українізації. Він хотів з'ясувати, чи має це явище глибинні корені серед населення, чи поверховий характер і сприймається як одна з багатьох повинностей, що їх накладає уряд на громадян⁵². Аналізуючи процес українізації, Шімада Шігеру дійшов висновку, що це лише інструмент, використовуваний радянським урядом для радянзації України. Його цікавила загалом національна політика в Україні, Білорусі та Грузії⁵³ як у країнах (попри їхній статус республік), де національності мали й цінували свою історію. Консул уважав корисним для японців вивчення методів СРСР, що застосовуються до цих республік в національному питанні, щоби за можливості застосувати їх у Кореї та Японії, де ведеться зовсім протилежна, ніж у СРСР, національна політика. Для підготовки доповіді з національного питання в цих республіках він знайшов багато матеріалів у радянській інтерпретації про Кавказ і Середню Азію у закупленій для консульства «Великій радянській енциклопедії», яка щойно почала виходити⁵⁴.

На підставі ретельного вивчення особливостей радянської внутрішньої політики Шімада Шігеру зробив важливі висновки у доповіді про хлібозаготівлі в УСРР. Відображаючи реальне становище в похмурих тонах, ще у березні 1928 р. він пророкував трагедію державного масштабу, якої, на його погляд, тоді ще можна було уникнути.

Окрім аналітичної роботи, консульство забезпечувало візити в Одесу японських дипломатів, державних діячів і представників бізнесу. Вони зазвичай оглядали місто в «супроводі» агентів ДПУ, яке в кожному іноземному гості бачило шпигуна. 9–14 листопада 1928 р. в Одесі побували член Японського парламенту Мазура і секретар Сейго. Після їх

приїзду в Одесу за ними було встановлено стеження через підозру Сейго в шпигунській діяльності⁵⁵. У супроводі консула Шімада Шігеру вони відвідали кінотеатр Луначарського, міськраду, міськвиконком, державну бійню, тютюнову фабрику Петровського, телеграф, фабрику з фасування чаю. Під час огляду фабрики гості цікавились її виробничими потужностями, а в порту Сейго зауважив водієві, що до революції тут було багато суден, а тепер порожньо. Після від'їзду гостей у Москву, ДПУ ще два дні не знімало стеження, але нічого підозрілого, як свідчать документи фонду, виявити їм не вдалося.

У грудні 1928 р. консульство мало забезпечити приїзд до Одеси військово-морського аташе Японії у СРСР полковника (капітана 1-го рангу) Коянагі Кісабуро в супроводі його асистента Хата⁵⁶. Контррозвідальний відділ ДПУ УРСР в Одесі отримав телеграму про очікуваний приїзд і негайно «вжив заходів» щодо забезпечення стеження за гостем та контролю за його пересуванням. Раніше Коянагі Кісабуро був у контакті з латвійським Генеральним штабом, у серпні 1928 р. зі своїм помічником Ічіро Мацумото здійснив таємні візити до латвійських військово-морських баз у Ризі, Лієпаї та Вентспілсі⁵⁷. Також він мав зв'язок з естонським військовим аташе у Варшаві. Вбачаючи в цьому загрозу створення регіонального військового союзу, націленого на СРСР, Радянський Союз намагався перешкодити Балтійському союзу та розірвати його зв'язки з Польщею⁵⁸. Очевидно, спецслужби вдалися до всіх можливих заходів, щоби військово-морський аташе до Одеси не доїхав. У березні 1929 р. у Москві з'явилося повідомлення про його самогубство. У своєму звіті від 10 квітня 1929 р. Шімада Шігеру дізнався «по секрету» від італійського і турецького колеги, що ДПУ скористалося послугою своєї агентки — викладачки російської мови. Він знав, що радянські органи безпеки використовували жінок, які відвідували іноземні представництва, для виявлення таємних агентів. Під час чаювання Коянгі Кісабуро з вчителькою російської мови, його дружиною та лікаркою відбулася суперечка. Вчителька образила капітана. Той розгнівався і вдарив її. Радянські газети понад десять днів писали про цей «ганебний випадок», довівши Коянгі Кісабуро до відчаю. Він покінчив з життям, зробивши характерні. Оскільки ні ДПУ, ні радянський уряд не передбачали такого фіналу суперечки, органи безпеки на деякий час навіть дещо послабили нагляд за іноземними представниками в Москві. Шімада Шігеру офіційно висловив щире співчуття у зв'язку зі смертю Коянагі Кісабуро.

У серпні 1929 р. для ознайомлення з продовольчим питанням та питанням виконання п'ятирічного плану Шімада Шігеру здійснив 32-денну подорож по СРСР. Він відвідав Київ, Дніпропетровськ, Харків, Москву, Нижній Новгород, Кавказ, Батумі. Готуючись до поїздки, дипломат

проштудіював статтю М.С. Грушевського про торгівельні відносини з Близьким Сходом в журналі «Східний світ» № 6 за 1928 р. та передову статтю в газеті «Більшовик України» № 10 за 1929 р. про п'ятирічний план СРСР⁵⁹. Істотну особливість ухваленого XVI конференцією ВКП(б) 1 жовтня 1928 р. та затвердженого на V з'їзді Рад у Москві в травні 1929 р. першого п'ятирічного плану економічного розвитку СРСР складала «сталінська індустріалізація», що передбачала істотне зростання капіталовкладень у розвиток важкої промисловості. Політична складова завдань першої п'ятирічки (1928/1929–1932/1933 рр.) полягала в тому, щоби «наздогнати і перегнати західні країни» в економіці. Показовим об'єктом у цьому сенсі була Дніпровська ГЕС, будівництво якої розпочалося ще 1927 р. у межах програми індустріалізації СРСР. Формування нової радянської промислової бази відбувалося на основі важкої промисловості сходу і почасти півдня УСРР, де розташувалося 12 із 35 головних новобудов і масштабних реконструкцій підприємств (окрім Дніпрогесу, Харківський тракторний завод, Запоріжсталь, Краматорський машинобудівний завод, металургійні заводи в Запоріжжі, Кривому Розі, Маріуполі). Тому маршрут подорожі японського консула було обрано з урахуванням можливості ознайомлення з будівництвом деяких із цих об'єктів. Під час подорожі стеження за ним здійснювали агенти місцевих відділень ДПУ.

Київські чекісти зафіксували прибуття Шімада Шігеру до Києва 5 серпня 1929 р., його прогулянку містом із польським консулом М. Бабінським та допомогу колеги в доправлянні до пароплаву на Дніпропетровськ⁶⁰. Подорожуючи Дніпром і відвідавши Дніпробуд, японський консул не отримав очікуваного радянською стороною враження. Він сказав, що радянський уряд, маючи у своїх руках фінансові й технічні засоби країни, може виконати будь-яке будівництво, у тому числі Дніпробуд, але ефект від цього будівництва буде лише політичний — посилить престиж радянської влади в очах народу, але не економічний: облаштування такого грандіозного осередку рухової сили не зумовлене реальною необхідністю. Промисловість, яку має обслуговувати Дніпробуд, потрібно ще створювати, витрачати величезні ресурси, тобто дипломат раціонально вважав будівництво дорогим і передчасним⁶¹.

16 серпня 1929 р. Шімада Шігеру відвідав селекційну станцію, де культивувався японський злак соя⁶². Консул розпитував у професора станції про урожайність сої, результати її культивування. На питання, як використовується злак, науковець відповів, що з нього планують виготовляти бобове масло, молоко і сир та експортувати соєві продукти за кордон. З цією метою мали побудувати завод на зразок харбінського. Консул зауважив, що тоді СРСР конкуруватиме з Японією, яка поставляє продукти сої до Франції, Іспанії та інших європейських країн, проте висловив своє захоплення організацією роботи лабораторії.

У жовтні 1929 р. в Одесі перебував посол Танака Токіті⁶³. Мета візиту полягала в ознайомленні з культурним і промисловим розвитком міста та його участі в реалізації п'ятирічного плану. Шімада Шігеру підготував для міністра матеріали про економічне становище УРСР. Зважаючи на те, що японські офіційні особи зазвичай цікавилися не лише фактами економічного, соціального і політичного життя цієї країни, але й настроями мас та їх ставленням до діяльності уряду і колективізації, консул додатково коментував матеріали преси з власних спостережень. Він уважав, що ці настрої складно відчуті з офіційних джерел, оскільки преса відображає лише настрої керівних кіл, змушених через своє становище схвалювати без усілякої критики всі партійні і урядові рішення. Зі спілкування з робітниками, селянами, інтелігенцією Шімада Шігеру знав, що народ не завжди задоволений своїм матеріальним становищем, до якого призвела економічна політика уряду, і тому відбуваються непорозуміння між населенням й урядовими органами. Одеса справила на японського дипломата враження міста, що не має майбутнього й поступово помирає. Його вразила практична відсутність зовнішньої торгівлі та нерозвинута промисловість. Консервна фабрика виробляла близько 12 млн коробок на рік консервів такої низької якості, що німці, на яких розраховувалися потужності, не хотіли їх купувати. Спосіб консервування риби не відповідав закордонним технологіям⁶⁴. Посол добре знав, що в Одесі є гарна риба, бо Шімада Шігеру посилав йому в Москву рибу з одеських магазинів і базарів, але останнім часом хороших сортів ставало все менше. Під час відвідання фабрики гість зрозумів, чому в приморському місті не можна знайти рибу — все йшло на переробку. Танака Токіті порівняв панування більшовиків з монголо-татарською навалою, яка, на його думку, була меншим тягарем для народу. Монголо-татарська влада була військовою і не втручалася у внутрішні справи, лише збирала данину. Комуністичний уряд, на його думку, прагнув регулювати і скеровувати все життя (навіть внутрішнє, домашнє) кожного індивідуума, і вимагав вірувати в те, у що сам вірить, і суворими заходами загрожував тим, хто не може чи не хоче бути прихильником комуністичної релігії⁶⁵. Ознайомлення японських дипломатів із радянською дійсністю зблизька давало багато підстав для усвідомлення загрози, яку вона несла своїм громадянам і світу. Шімада Шігеру висловлював сумнів, що «з урядом, якому бракує засобів для задоволення насущних потреб населення, за відсутності продуктів першої необхідності, худоби» складно вести торгівлю⁶⁶. Використання радянською владою економічних відносини з Японією для комуністичної пропаганди, на його думку, спричинило гальмування відкриття пароплавної лінії Осака–Одеса. Через це підготовка конвенції про морське сполучення та її реалізація наражалася на неподоланні перепони. Ногучі Яшіо також

уважав, що «радянська влада пов'язує свої економічні і торгово-промислові дії з поширенням соціалістичних і комуністичних ідей», і вбачав у «рибному питанні, коли японці не можуть користуватися промислами Сахаліну» загрозу серйозних зіткнень між народами⁶⁷. Від відсутності пароплавного сполучення, як стверджував Ногучі Яшіо, «страждали інтереси насамперед радянської влади, яка не може користуватися необхідними їй продуктами промисловості інших країн і перебуває з усім світом ніби в стані перманентної економічної війни»⁶⁸. При цьому пароплави товариства «Ніппон-Юсен-Кайша» ходили в Європу й могли би доставляти в Одесу вантажі — шовк, чай, яких бракувало в УСРР⁶⁹.

7 лютого 1930 р. Шімада Шігеру отримав повідомлення про призначення його першим секретарем посольства Японії у Москві з вказівкою прибути якомога швидше. Він мав перейняти від свого попередника «радянські справи», насамперед пов'язані з рибним промислом. Офіційно причина полягала у відкликанні першого секретаря Хікава через те, що його діти досягли віку, по досягненні якого вони мали навчатися в Японії⁷⁰. Родині консула довелося збирати велику кількість багажу дуже швидко, але офіційні заходи з прощання він провів відповідно до протоколу. 11 лютого Шімада Шігеру провів прощальний сніданок в Агентстві НКЗС СРСР в Одесі та прийняття для консульського корпусу і радянських службовців, потім запросив прислугу й повечеряв зі співробітниками⁷¹. Перед від'їздом за японським звичаєм він обійшов кімнати і вклонився їм на прощання. 12 лютого родина консула залишила Одесу⁷².

Порядкувати в консульстві залишився Ногучі Яшіо. Деякий час він працював наодинці⁷³. Новий консул Танака Бун'іціро прибув 29 (за іншими даними — 27) червня 1930 р.⁷⁴ Уповноважувальні документи Танака Бун'іціро як консула в Одесі імператор Хірохіто затвердив 24 травня 1930 р. Досвідчений 50-річний Танака Бун'іціро вважався фахівцем у фінансовій політиці, дуже вимогливим до своїх співробітників. Керівництво поклало на нього великі надії⁷⁵. Він закінчив 1909 р. Інститут східних мов у Токіо, потім був відряджений до Петербурга для вивчення російської мови, де вчився понад два роки. Дипломатичну службу Танака Бун'іціро розпочав 1912 р. з посади секретаря Генерального консульства Японії у Владивостоку, згодом до 1930 р. працював заступником консула та консулом у Маньчжурії. Ногучі Яшіо знав Танаку Бун'іціро з часів їхньої спільної роботи в торговельному відділі МЗС Японії як добру і чуйну людину⁷⁶. Однак консул із перших днів почав виявляти надмірну вимогливість до секретаря. Причиною погіршення стосунків Ногучі Яшіо вважав не завершений до приїзду консула ремонт приміщення консульства. Обурений цією ситуацією Танака Бун'іціро відмовився від ремонту своєї квартири. Він, як і його попередник,

намагався без нагальної необхідності не залишати приміщення консульства. Дозволяв собі хіба що виходити на обід до готелю «Лондонський».

Під час таких виходів дипломат зауважив черги біля хлібних крамниць. Саме з чергами за хлібом були пов'язані перші враження нового консула від Одеси. Танака Бун'їціро був здивований, бо читав у пресі про дуже добрий урожай хліба і овочів в Україні. «Населенню, очевидно, не доведеться скористатися цим урожаєм, — констатував консул. — Через відсутність приватної ініціативи і хворобливі настрої навіть серед робітників, більша частина врожаю не буде зібрана, і цінний продукт харчування загине»⁷⁷. Детальну інформацію про економічне становище Одещини, непомірно великі обсяги продажу зерна за кордон, недоліки промислового розвитку, помилки колективізації, тяжке становище робітників, високу захворюваність і травматизм на виробництві, дефіцит ресурсів на фабриках Танака Бун'їціро подавав у регулярних аналітичних звітах, де вказував на назрівання серйозних проблем у сільському господарстві через репресивну політику щодо заможніших селян, заборону купівлі-продажу м'яса, худоби і коней, погане забезпечення харчами населення. Становище на ринку він порівнював із голодним 1921 роком і не виключав можливості нового голоду.

Агенти Одеського окружного відділу ДПУ УСРР здійснювали за консулом тотальне стеження, перехоплювали його листування, у звітах контррозвідувальному відділу ДПУ УСРР систематично повідомляли про наявність у доповідях Танака Бун'їціро до посольства інформації про продовольчі труднощі в Одесі, зростання цін на продукти і заворушення у зв'язку з цим. Танака Бун'їціро знав про стеження. За рекомендацією радника німецького консульства Карла Гана він змінив персонал консульства: прийняв на роботу двох співробітників німецького походження, а сторожа М. Цибулька (агента «Васильєва») перевів на роботу по господарству. Втім така обережність не врятувала консула від тотального стеження.

Подібні до вражень Танака Бун'їціро оцінки радянської дійсності висловлював Ногучі Яшіо, який займався реферуванням преси. Аналізуючи прочитане, він дійшов висновку, що радянській владі забракне «фізичних сил здійснити завдання соціалістичного будівництва, бо вона не вміє організувати постачання робітничого класу всім необхідним», а головну помилку більшовиків вбачав у майже повному знищенні приватної торгівлі і взагалі приватної ініціативи та зникнення з обігу розмінної монети⁷⁸. Проте їхні стосунки не покращувалися. Ногучі Яшіо підозрював, що консул міг отримати директиви щодо такої поведінки по відношенню до нього в Токію. В цей час до Москви прибув новий посол — колишній

японський посланник у Нідерландах Кокі Хіроta. Передчуваючи своє звільнення, Ногучі Яшіо планував вирушити у відпустку через Кавказ на Волгу, а наприкінці 1931 р. виїхати в Японію. Та це сталося раніше. Ногучі Яшіо поїхав з Одеси в грудні 1930 р. Замість нього призначили Сідзуо Мітані, який мав достатню підготовку для такої посади. Після навчання в Ленінграді він стажувався в Києві й часто навідувався до Харкова, брав участь у поїздках консула консульським округом і був знайомий з його оточенням. За новим співробітником консульства негайно було встановлено стеження спецслужби. Це було звичайною радянською практикою, оскільки всі іноземні представники апріорі трактувалися як шпигуни.

Під ретельним наглядом ДПУ співробітники японського консульства продовжували свою діяльність — збирали інформацію про стан економіки, настрої населення, чорноморські порти, становище армії і флоту, епідеміологічну ситуацію. Проте умови роботи іноземних представництв ставали дедалі складнішими. Особливо турбувало дипломатів погіршення матеріального забезпечення, складнощі у придбанні навіть товарів першої необхідності. У трагічні 1932–1933 рр. іноземні дипломати в Одесі стали свідками акту геноциду українського народу, організованого керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР. Від повідомлень і звітів Танака Бун'їчіро залежала поінформованість керівництва Японії про свідомо створений більшовиками штучний масовий голод серед українців. Здійснюючи об'їзд свого консульського округу навесні 1932 р., консул зауважив, як відрізняються українські селяни від мешканців інших радянських республік своєю виснаженістю і зношеністю одягу, великою кількістю жінок і дітей, які просили милостиню, в людних місцях, особливо на залізничних станціях⁷⁹. Він систематично повідомляв про свої спостереження в аналітичних звітах, вказуючи на штучний характер голоду, вивезення з сіл продуктів харчування, суди над «саботажниками», репресії проти робітників за порушення нових трудових норм. Оцінки японського дипломата відрізнялися від широко розголошених думок колишнього прем'єр-міністра і міністра закордонних справ Франції Едуарда Ерріо з супроводом, який у межах своєї подорожі в СРСР побував в Одесі 26 серпня 1933 р. Серед супроводу був голова ДПУ УСРР В. Балицький, який отримав особисто від Й. Сталіна наказ «не допустити ексцесів» ніби через підготовку замаху на Е. Ерріо. До заходів за участі французької делегації з «міркувань безпеки» допускалися лише особи за спеціальними перепустками: місцеві керівники, представники НКЗС СРСР, преси. Представників одеського консульського корпусу в цьому списку не було. Одесою делегацію везли спеціальним маршрутом, демонструючи заповнені крамом магазини на Дерибасівській вулиці та жвавий рух автомо-

білів, які пригнали з різних міст з цією метою. Відповідно до програми візиту французькі гості відвідали колгосп «Червоний промінь» у селі Біляївці поблизу Одеси, де їм показали повні комори, та хлібний завод, де його керівники оптимістично розповідали про свою роботу⁸⁰. За іноземцями встановили нагляд, щоби вони не змогли поспілкуватися з членами делегації, а пасажиром і екіпажам суден, що стояли в Одеському порту, заборонили сходити на берег. У японському консульстві агентура зафіксувала приїзд до Одеси двох співробітників посольства і представника Міністерства Землеробства, однак нічого підозрілого в їхній поведінці не помітили. Не видалася наглядчакам зі спецслужб і оцінка Танака Бун'їціро причин приїзду до СРСР Е. Ерріо як зміцнення зв'язків із СРСР та підготовки до укладання пакту про узгоджені дії проти Німеччини в разі посилення військової загрози⁸¹. Проте саме в залежності від СРСР японський дипломат убачав причину того, що французький гість не побачив кричущих фактів Голодомору. 14 жовтня 1933 р. Танака Бун'їціро обговорив становище в Україні з польським генконсулом. Їхні враження були однаково тяжкими: вони бачили, як вантажівки збирали на вулицях Одеси голодних людей і вивозили їх на звалище⁸². На початку 1934 року Танака Бун'їціро отримав призначення на посаду консула в Маньчжурії і залишив Одесу.

Останнім японським консулом у Одесі в другій половині 1930-х років став Хірата Мінору. Про його діяльність інформації в ГДА СБУ не збереглося. Це був період згортання роботи консульства: іноземні консули сприймалися як шпигуни; нагляд спецслужб посилювався; радянських службовців, які бували у консульстві, звільняли з роботи. 21 січня 1937 р. заступник наркома закордонних справ СРСР Б. Стомоняков писав повпреду в Японії К. Юреневу: «Ми хотіли би закрити японські консульства в Новосибірську і в Одесі, які, не маючи ніякої консульської роботи, виключно є центрами злісного шпигунства і неправдивого інформування свого уряду»⁸³. Формальна підстава полягала в скороченні кількості японських представництв (їх було в СРСР 8, тоді як радянських у Японії було 6). 19 серпня 1937 р. НКЗС скерувало посольству Японії ноту про закриття двох консульств відповідно до принципу рівнозначної кількості представництв. 15 вересня в Москві було ухвалено рішення про невизнання за консулами в Новосибірську й Одесі права на виконання ними консульських функцій. Японське консульство в Одесі припинило діяльність 15 вересня 1937 р.

Окрім джерельного комплексу до історії діяльності Консульства Японії в Одесі ГДА СБУ, документи, дотичні до цієї проблеми, зосереджено в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), державних архівах Одеської

та Миколаївської областей. Вони містять інформацію про спроби УНР започаткувати дипломатичні відносини з Японією, поїздки японських дипломатів консульським округом тощо.

Так, у фонді «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1918–1924 рр.» (ф. 3696) ЦДАВО України зберіглася ґрунтовна доповідна записка радника МЗС УНР Івана Красковського, який порушив питання про створення спеціальної дипломатичної місії УНР на Далекому Сході та в Японії у грудні 1918 р. Потреба зумовлювалася, на його думку, політичними, ідеологічними та економічними чинниками. Вважаючи, що позиція Японії як «дужої військової держави» матиме велике значення під час Паризької мирної конференції, І. Красковський наголосив на необхідності належного висвітлення перед японським урядом і громадськістю українського питання. Економічний інтерес Японії як морської держави до УНР він пояснював можливістю використання морського шляху для розвитку торговельних зносин із огляду на перспективи залучення до них українських портів на Чорному морі. Натомість український інтерес І. Красковський вбачав у вигідній закупівлі зброї, військової амуніції, продуктів харчування, замовлених і не вивезених Російською імперією. Потребу встановлення контактів із Далеким Сходом він розглядав також із позиції збереження національної ідентичності, оскільки серед великої кількості українців у тих місцях Російська імперія проводила наполегливу «обрусительну політику» через «кепську російську школу» та «російську церкву з російськими попами»⁸⁴. До питання про створення Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Японії із розташуванням у Токіо зі штатом 9 осіб та покладання на голову місії забезпечення «агітації та інформації в Східній Сибірі та Китаю» Директорія УНР повернулася лише у вересні 1919 р.⁸⁵ Однак реалізувати задум тоді не вдалося.

У фонді Р-3865 «Одеський окружний адміністративний відділ Виконкому Одеської окружної ради робочих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Одеса, 07.03.1923–1930 рр.» зберіглася інформація про неодноразові скарги японського консула на образливу поведінку деякої частини одеського населення, внаслідок чого персонал консульства не виходив на вулицю.

Деякі профільні документи збереглися в Державному архіві Миколаївської області, оскільки Миколаїв як портове місто належало до Одеського консульського округу. Зокрема, у фонді Р-161 «Миколаївський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1385 од. зб., 1921–1930 рр.» зберігаються документи про поїздку 20 листопада 1928 р. Шімада Шігеру і секретаря консульства Ногучі Яшіо в Миколаїв. Під час поїздки їм довелося зупинитися в

придорожньому селі для ремонту автомобіля. Почувши українську мову селян, Шімада Шігеру зауважив, що українізація пустила глибше коріння в селі, ніж у місті. У Миколаєві їх супроводжували заступник голови і відповідальний секретар виконкому. 21 листопада Шімада Шігеру скерував голові виконкому лист вдячності⁸⁶.

Отже, джерельна база дослідження діяльності японського консульського представництва в Одесі є складовою частиною українського Дипломатичного архіву в сегменті українсько-японських відносин. Це була єдина японська консульська установа на території УРСР, вибір місця призначення якої диктувався наявністю порту. За інформацією ГДА СБУ, Консульство Японії в Одесі розпочало діяльність 4 січня 1926 р. Його очолювали Сасаки Сейго, Камімура Шін'їці, Шімада Шігеру, Ногучі Яшію, Танака Бун'їціро та Хірата Мінору. Основні завдання консульства полягали в налагодження торгівлі Японії із СРСР, забезпеченні систематичного морського сполучення Осака — Одеса, всебічному вивченні фінансово-економічної ситуації у СРСР. Звіти консулів про економічну й соціальну політику СРСР, стан промисловості й сільського господарства демонстрували чітке розуміння японськими дипломатами загроз, які ніс радянський уряд для своїх громадян і світу. Висновки японських консулів щодо економічної необґрунтованості дій радянської влади, причин і наслідків бідуння населення та вимирання від голоду співпадали з результатами аналізу німецьких та італійських дипломатів. Діяльність Консульства Японії в Одесі було припинено 15 вересня 1937 р. З огляду на взаємодію японських дипломатів з підприємствами й організаціями Одеси й Одещини через Агента НКЗС СРСР в Одесі діяльність Консульства Японії в Одесі в 1926–1937 рр. можна розглядати як дипломатичну присутність Японії на території УРСР. Основні джерельні комплекси цієї тематики зосереджено в ЦДАВО України, ГДА СБУ, державних архівах Одеської та Миколаївської областей. Інформація документів свідчить про безпосередні контакти японських дипломатів з українськими державними органами, плани започаткування торговельних відносин саме з УРСР тощо. Відповідно, джерельна база може бути розширена фондами профільних архівів — Галузевого державного архіву МЗС України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву. Розширенню доступу до документів про діяльність іноземних представництв в Україні сприятиме створення Дипломатичного е-архіву.

¹ Матяш І. Іноземні представництва в радянській Україні (1919–1991): протистояння і співпраця. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 247–266.

² Japan Center for Asian Historical Records National Archives of Japan. URL: <https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/default-en> (дата доступу 28. 04. 2022).

³ Павленко С.С. С. Сасаки: спогади про Одесу та консульська служба. *Східний світ* = *The Wold of the Orient: наук. журн.* / Нац. акад. наук України, Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського. 2021. № 3. С. 39–55; Павленко С.С. Консул «під пильним оком»: Танака Бун'їциро в Одесі. *Там само*. 2021. № 1. С. 18–34; Павленко С.С. Діяльність консульства Японії в Одесі під керівництвом Шімади Шігеру. Част. 1. *Там само*. 2022. № 2. С. 16–26; Павленко С.С. Камімура Шін'їці: кохання чи кар'єра? *Там само*. 2022. № 89. С. 49–72; Павленко С.С. Хто вони? Японські консули в Одесі (1892–1937). *Сходознавство. Актуальність та перспективи. Тези доповідей II Міжнародної науково-методичної конференції, 19 березня 2021 р.* Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди. 2021. С. 173–175.

⁴ Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 448 с.

⁵ Вовчук Л., Корновенко С. Голодомор 1932–1933 рр. очима іноземних дипломатів. *Емінак*. 2019. № 4 (28). С. 71–82; Вовчук Л.А. Радянські спецслужби vs японської дипломатії (на матеріалах японського консульства в Одесі в міжвоєнний період). *Сходознавство*, 2022. № 89. С. 3–24.

⁶ Lensen G. Japanese Diplomatic and Consular Officials in Russia. Tokyo, 1968. P. 146–147.

⁷ Sumi Shigeki. Kokkai no shinju to utawa reta Odessa no Nihon ryojikan [Сумі Шігекі. Визнана чорноморська перлина і Японське консульство в Одесі]. Kasumigaseki kai. URL: <https://www.kasumigasekikai.or.jp> (дата доступу 28.04.2022).

⁸ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: невідомі док. з архівів спецслужб. Т.7. Голодомор в Україні 1932–1933. Галузевий держ. архів Служби безпеки України, М-во внутр. справ і адмін. Республіки Польща. Варшава, 2008. 1205 с.

⁹ Витяг з повідомлення секретного співробітника Одеського обласного відділу ДПУ УРСР про розмови з японським консулом на тему продовольчої ситуації в Одесі (10 грудня 1932). *Там само*. С. 342.

¹⁰ Японська консульська установа тут вже існувала: заснована за наказом 1889 року, почала діяти 1892 р., з перервами у 1900–1902, 1904–1906 спершу в ранзі консульства, а з 1906 р. — віце-консульства.

¹¹ Там само. С. 44.

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. І. Арк. 18.

¹³ Див.: Вовчук Л. А. Радянські спецслужби vs японської дипломатії... С. 17.

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. І. Арк. 91.

¹⁵ Див.: Павленко С. С. Консульські установи в системі російсько-японських відносин (1850-ті рр.–1917 р.): дис. ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. С. 167.

¹⁶ Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3264. Арк. 20.

¹⁷ Див.: Павленко С.С. С. Сасаки: спогади про Одесу та консульська служба. *Східний світ*. 2021. № 3. С. 39–54.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. І. Арк. 9.

¹⁹ Довідник «Вся Одеса» за 1930 р.: провідник у місті й курортах та медичний покажчик. Вид. «Чорноморської комуни», 1929. С. 48; Таку назву Приморський бульвар мав до 1945 р.

- ²⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 9.
- ²¹ Там само. Арк. 244; Бердников А., Светлов Ф. Курс политграмоты: Пособие для совпартшкол, рабфаков и вузов. Под общей редакцией Н.И. Бухарина. Москва: Гос. Изд-во, 1925. 656 с.
- ²² Див.: Павленко С. С. С. Сасаки: спогади про Одесу та консульська служба... С. 45.
- ²³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 60.
- ²⁴ Там само. Арк. 57.
- ²⁵ Там само. Арк. 91.
- ²⁶ Там само. Арк. 99.
- ²⁷ Там само. Арк. 67.
- ²⁸ Дацьшен В. Г. Из истории японского консульства в Новосибирске. URL: http://japanstudies.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=168 (29.05.2020).
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 76.
- ³¹ Там само. Арк. 152.
- ³² Там само. Арк. 184.
- ³³ У листопаді 1927 р. Гото Ясуцугу через конфлікт із консулом, як і з його попередником, відкликали в Японію.
- ³⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 6.
- ³⁵ Там само. Арк. 188.
- ³⁶ Там само. Арк. 37.
- ³⁷ Там само. Арк. 9 зв.
- ³⁸ Там само. Арк. 224.
- ³⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 5.
- ⁴⁰ Там само. Арк. 214.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. Арк. 255, 273.
- ⁴³ Там само. Арк. 54.
- ⁴⁴ Там само. Арк. 13.
- ⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 6.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само. Арк. 235.
- ⁴⁸ Там само. Арк. 210.
- ⁴⁹ Там само. Арк. 54.
- ⁵⁰ 28 березня 1928 р. Президія ЦВК СРСР ухвалила постанову «Про закріплення за КОМЗЕТом для потреб суцільного заселення працюючими євреями вільних земель у приамурській смузі Далекосхідного краю». Двома роками пізніше, 20 серпня 1930 р., ЦВК РРФСР прийняв рішення «Про утворення в складі Далекосхідного краю Біро-Біджанського національного району».
- ⁵¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 107.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. Арк. 242.
- ⁵⁴ Там само. Арк. 241.
- ⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 43.
- ⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 44.
- ⁵⁷ Masunaga Shingo. The interwar Japanese intelligence activities in the Baltic states: 1918–1940. *Acta Historica Tallinnensia*. 2018. № 24. P. 78–98.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. 36.

- ⁶⁰ Там само. Арк. 22.
⁶¹ Там само. Арк. 62.
⁶² Там само. Арк. 30.
⁶³ Там само. Арк. 105.
⁶⁴ Там само. Арк. 106.
⁶⁵ Там само. Арк. 106–107.
⁶⁶ Там само. Арк. 8.
⁶⁷ Там само. Арк. 29.
⁶⁸ Там само.
⁶⁹ Там само. Арк. 10.
⁷⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 78–78 зв.
⁷¹ Там само. Арк. 79.
⁷² В 1937–1938 рр. Шімада Шігеру був генеральним консулом у Хабаровську.
⁷³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 98.
⁷⁴ Там само. Арк. 91.
⁷⁵ Там само. Арк. 103.
⁷⁶ Там само. Арк. 101.
⁷⁷ Там само. Арк. 93.
⁷⁸ Там само. Арк. 93.
⁷⁹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 66. Т. 4. Арк. 22.
⁸⁰ Чинченко Іван. Ерію таки на бачив пухлих з голоду. У 50-річчя трагедії Голодомору: *Річник УНС*. Ред.: Зенон Снилик. Нью-Йорк: Вид-во «Свобода». 1983. Річн. 73. URL: <http://svoboda-news.com/arxiv/almanachs/1983/files/assets/basic-html/page54.html>.
⁸¹ Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття... С. 646.
⁸² Повідомлення секретного співробітника ХОВ ДПУ УСРР про зустріч японського консула із представниками польського консульства. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр. за документами СБУ...* С. 300.
⁸³ Русско-китайские отношения в ХХ в. Т. III: Советско-китайские отношения (сентябрь 1931 — сентябрь 1937 гг.). Отв. ред. С.Л. Тихвинский. М.: Памятники исторической мысли, 2010. С. 618.
⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 3. Спр. 49. Арк. 64.
⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 63, 64–64 зв.
⁸⁶ Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-161. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 207–208.

REFERENCES

1. Chynchenko, I. (1983). Erio taky na bachyv pukhlykh z holodu. *U 50-richchia trahedii Holodomoru: Richnyk UNS*. <http://svoboda-news.com/arxiv/almanachs/1983/files/assets/basic-html/page54.html> [in Ukrainian].
2. Datsyshen, V.H. (2017). *Yz ystorry yaponskoho konsulstva v Novosybyrske*. http://japanstudies.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=168 (29.05.2020) [in Russian].
3. Holovchenko, V.I., & Soldatenko, V.F. *Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny*. Kyiv: Parlamentske vyd-vo [in Ukrainian].
4. Lensen, G. (1968). *Japanese Diplomatic and Consular Officials in Russia*. Tokyo [in English].
5. Marochko, V. (2015). Nimetski dyplomaty i holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini. *Kyivski istorychni studii*, 1, 62–82 [in Ukrainian].

6. Matiash, I. (2020). *Inozemni predstavnytstva v radianskii Ukraini (1919–1991): protystoiannia i spivpratsia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Pavlenko, S. (2021). Konsul pid pylnym okom: Tanaka Bunitsiro v Odesi. *Skhidnyi svit — The Wold of the Orient*, 1, 18–34 [in Ukrainian].
8. Pavlenko, S.S. (2016). *Konsulski ustanovy v systemi rosiisko-yaponskykh vidnosyn (1850-ti rr. — 1917 r.)*. [Unpublished doctoral dissertation]. Oles Honchar Dnipro National University [in Ukrainian].
9. Pavlenko, S.S. (2021). S. Sasaki: spohady pro Odesu ta konsulska sluzhba. *Skhidnyi svit - The Wold of the Orient*, 3, 39–55 [in Ukrainian].
10. *Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh XX stolittia: nevidomi dokumenty z arkhiviv spetssluzhb.* (2008). (Vol. 7). Varshava [in Ukrainian, in Polish].
11. Shigeki, S. (2021). Kokkai no shinju to utawa reta Odessa no Nihon ryojikan *Kasumigaseki kai*. <https://www.kasumigasekikai.or.jp> (28.04.2022) [in Japan].
12. Vovchuk, L., & Kornovenko, S. (2019) Holodomor 1932–1933 rr. ochyma inozemnykh dyplomativ. *Eminak*, 4, 71–82 [in Ukrainian].